

De economische teruggang op de Antillen

Terwijl de economische recessie in de westerse wereld in 1982 haar dieptepunt bereikte, waren de jaren 1980-1983 voor de overzeese rijkdelen juist economisch gezien topjaren. Sindsdien is het tij echter gekeerd. Bijna alle dragende sectoren kregen grote klappen. Dit had deels buitenlandse, deels binnenlandse oorzaken.

Voor kleine en zeer open economieën geeft het verloop van de deviezeninkomsten een goed beeld van de ontwikkeling van het nationale inkomen. Door het ineenschrompelen van de dragende sectoren dalen sinds 1983 de deviezeninkomsten van de Antillen, terwijl de importen als gevolg van de te hoog blijvende overheidsuitgaven zich te weinig aanpassen. Dit patroon werd eind 1985 en begin 1986 tijdelijk onderbroken door hoge afscheidsbetalingen van de Shell. Op de in tabel 1 weergegeven dragende sectoren zal successievelijk in het hierna volgende worden ingegaan.

De centrale overheid is de enige aandeelhouder van de *Antilliaanse Luchtvaartmaatschappij (ALM)*. De maatschappij maakt bij een vrij stabiele buitenlandse omzet reeds jarenlang grote exploitatieverliezen. Hierdoor en in verband met de afbetaling van de twee gekochte vliegtuigen moet de overheid regelmatig te hulp schieten. Naar schatting is de ALM sinds 1980 door de overheid reeds met Naf. 100 mln. gesteund. Nadat het personeelsbestand de laatste jaren al van 1.100 tot 1.000 was teruggebracht, staat nu het ontslag van 300 personeelsleden voor de deur.

Deze steunuitgaven kwamen bovenop de toch al te hoge uitgaven van het land. Sinds 1980 vertoont het budget van de centrale overheid grote tekorten, zoals tabel 2 laat zien 1).

De totale inkomsten van de centrale overheid stegen tussen 1980 en 1984 aanzienlijk als gevolg van de toenemende belastingafdrachten van Cura-

çao en Aruba. De uitgaven namen echter tegelijkertijd toe met 60% 2). Dit was het gevolg van de steunverlening aan bedrijven, de oplopende rentelasten en vooral van toenemende personeelskosten. Deze kosten bleven na 1979, ondanks de sinds 1979 jaarlijks afgekondigde personeelsstop sterk stijgen. De tekorten werden vooral monetair gefinancierd.

De totale financiële en overige Nederlandse hulp aan de Antillen bedroeg de laatste jaren ongeveer f. 260 mln. In de jaren 1980-1983 ontvingen de Antilliaanse overheden netto Naf. 437 mln. aan ontwikkelingsgeld. In dezelfde periode werd er door de particuliere sector per saldo Naf. 367 mln. in het buitenland belegd. Het structureel negatieve saldo op de kapitaalbalans

1) Zie voor een analyse van de openbare financiën van de Antillen: Th.J. Haan, De olie-sector en de overheidsfinanciën van de Nederlandse Antillen, *ESB*, 27 februari 1985, en: Enige ontwikkelingen van de Antilliaanse overheidsfinanciën, *Nos Futuro*, De Walburg Pers, 1986.

2) De cijfers met betrekking tot de overheden zijn ramingen. Pas halverwege 1986 werden de begrotingen van de centrale overheid over de jaren 1983-1986 door het parlement goedgekeurd. De laatst afgedane rekening dateert van 1969, mede als gevolg van het onderbezet houden van de Rekenkamer.

Tabel 1. *Betalingsbalans Antillen (zes eilanden), in Naf. mln. a)*

	1981	1982	1983	1984	1985
Deviezeninkomsten:					
- ALM	40	51	56	58	48
- handel	265	208	93	137	136
- shiphandling	70	23	10	3	3
- olieraffinaderijen	347	513	444	307	393
- olie-overslag	184	108	88	93	94
- dokmaatschappij	97	86	43	36	52
- toerisme	786	759	577	575	591
- financiële offshore	310	387	519	533	575
- overig	315	350	384	391	421
Totaal inkomsten	2414	2485	2214	2133	2313
Totaal uitgaven	2299	2361	2250	2171	2179
Saldo lopende rekening	115	124	- 36	- 38	134
Saldo kapitaalrekening	- 19	- 33	- 11	- 32	- 11
Saldo betalingsbalans	96	91	- 47	- 70	123

a) 1 \$ = Naf. 1,79.

Bron: Bank van de Nederlandse Antillen.

Tabel 2. *Inkomsten en uitgaven van de centrale overheid, Curaçao en Aruba, in Naf. mln.*

	1980	1981	1982	1983	1984
<i>Inkomsten</i>					
- centrale overheid	199	223	299	331	343
- Curaçao	397	455	544	625	650
- Aruba	146	246	287	275	207
<i>Uitgaven</i>					
- centrale overheid	248	303	373	397	395
- Curaçao	399	466	536	598	680
- Aruba	153	162	202	265	278
<i>Saldo</i>					
- centrale overheid	- 49	- 80	- 74	- 66	- 52
- Curaçao	- 2	- 11	8	27	- 30
- Aruba	- 6	85	85	10	- 71

duidt dan ook niet op een tekort aan kapitaal, maar veeleer op een tekort aan vertrouwen in de lokale Antilliaanse economieën.

Curaçao en Bonaire

Geraamd wordt dat de werkloosheid op Curaçao de laatste jaren boven de 27% is gestegen. Dit is het gevolg van de slechte gang van zaken bij de dragende sectoren van Curaçao, zoals die door tabel 1 wordt aangegeven. De totale werkgelegenheid bedroeg in 1985 circa 46.000 arbeidsplaatsen.

Naast de afnemende lokale verkopen heeft de *handelssector* nog altijd sterk te lijden van het wegvallen van het Venezolaanse kooptoerisme, als gevolg van de devaluatie met circa 50% van de bolivar begin 1983. De kooptoeristen waren vooral Venezolaanse handelaren, die grote partijen textiel inkochten. De door de handelssector behaalde deviezeninkomsten bedroegen op Curaçao en Bonaire in 1983 nog slechts Naf. 54 mln. tegen Naf. 180 mln. in 1981. In 1985 werd weer voor Naf. 96 mln. aan koopwaar aan het buitenland verkocht voornamelijk via de vrije zone in de haven. Door de lagere omzetten werd een saneringsproces in gang gezet dat de werkloosheid vergrootte en de inflatie afremde. De geldontwaarding daalde tussen 1980 en 1985 van 15% per jaar naar bijna 0%. Dit was echter vooral het gevolg van de afnemende inflatie in de VS en Europa, en de stijgende koers van de dollar en daarmee van de Antilliaanse gulden. De waarde van de Nederlandse gulden daalde van Naf. 0,94 eind 1979 tot Naf. 0,47 in februari 1985. Een prijsdaling had dus in de lijn der verwachtingen gelegen. Waarschijnlijk is het behaalde prijsvoordeel door de importeurs en detaillisten van vooral levensmiddelen niet aan de consument doorgegeven, als gevolg van het vrijwel ontbreken van concurrentie tussen de importeurs. De hoge prijzen houden de lonen onder druk. Het gemiddelde bruto loonniveau in de niet-olie-sector bedroeg op Curaçao in 1984 ongeveer Naf. 32.000 per werknemer. Op de overige eilanden lag dit op circa Naf. 21.000 3). Naast de hoge lonen vormen ook 'red tape' en hoge energiekosten een belemmering bij het aantrekken van investeerders.

Door de slechte gang van zaken in de handels- en oliesector vertoont de omzet van de *shiphandling-sector* een dramatische teruggang. Ook de schuldenproblematiek van Zuid-Amerika, waardoor deze landen minder kunnen importeren, en er derhalve minder overslagactiviteiten plaatsvinden, speelt hier een rol. Het gereedkomen van de containerhavens op Curaçao en Aruba in 1985 heeft deze neergang van de inkomsten van sleepdiensten, havengelden en dergelijke niet kunnen tegenhouden.

Bepalend voor de (economische)

ontwikkeling van Curaçao in de afgelopen 70 jaar is de *Shell-raffinaderij* geweest. Het maakte Curaçao van een noodlijdend tot een welvarend eiland. De gemiddelde lonen die in 1984 door de raffinaderij werden uitbetaald lagen boven Naf. 60.000, terwijl jaarlijks Naf. 28 mln. winstbelasting werd betaald. Hoewel de directe werkgelegenheid al drastisch was teruggebracht tot 2.000 arbeidsplaatsen, bleef de raffinaderij verliesgevend. Een omvangrijk investeringsproject in 1982/83 zorgde nog voor extra hoge deviezeninkomsten. Halverwege 1985 maakte Shell echter haar vertrek van Curaçao bekend. De raffinaderij, het overslagbedrijf COT en het scheepvaartbedrijf werden elk voor Naf. 1,00 aan de eilandelijke overheid overgedaan. De tot 'Isla' omgedoopte raffinaderij werd vervolgens voor vijf jaar voor \$ 11 per jaar aan het Venezolaanse staatsoliebedrijf verhuurd. Deze bracht het personeelsbestand terug tot 1.500 en verlaagde de lonen met meer dan 15%. Eind 1985 keerde Shell zijn ex-werknemers in één keer ongeveer Naf. 125 mln. aan opgebouwde pensioenrechten uit. Dit was de oorzaak van het hoge betalingsbalansoverschot in 1985. Begin 1986 werden de afvloeiingsuitkeringen aan de ex-werknemers uitbetaald, waarmee opnieuw ongeveer Naf. 125 mln. aan deviezen ter beschikking kwam. Deze afvloeiingsgelden zijn een soort gouden handdruk die het gebrek aan een werklozenvoorziening moet compenseren.

In 1985 ging dus het *olie-op- en -overslagbedrijf* op Curaçao over in overheidshanden. De terminal op Aruba werd gesloten. Ook de terminals op Bonaire en St. Eustatius, de grootste particuliere werkgevers aldaar, maken moeilijke tijden door. Tabel 1 geeft aan dat de omzet van de terminals tussen 1981 en 1983 halveerde. De dalende olieprijs maakte hun opslagfunctie haast overbodig.

De RSV- en Nederhorst-dochter, de *Curaçaosche Droogdokmaatschappij (C.D.M.)*, raakte in het begin van de jaren tachtig in zeer grote problemen als gevolg van te hoge prijsstelling, afnemend scheepvaartverkeer naar de Zuid Amerikaanse (schulden) landen en de slechte gang van zaken in de olie-sector. De omzet halveerde in 1983, en de C.D.M. zou failliet zijn gegaan als de overheid niet de aandelen had overgenomen. Sinds 1982 werd de maatschappij met meer dan Naf. 100 mln. door de overheid en met Naf. 15 mln. uit Nederlands ontwikkelingsgeld gesteund. De subsidiëring liep op tot bijna een ton per dag. Het personeelsbestand werd pas halverwege 1986 met ruim 400 teruggebracht tot 600 werknemers, nadat al eerder 150 arbeidsplaatsen verloren waren gegaan.

In de jaren zeventig werden kleine fabriekjes opgezet, die onder andere verf, sigaretten, spijkers, bier, zeep, plastic en papier produceren. Deze bedrijven kunnen alleen overleven met behulp van marktbeschermingsmaat-

regelen, zoals zeer hoge invoerrechten op concurrerende produkten en belastingvoordelen. Hiermee vinden 2.000 mensen werk.

Het *verblijfstoeurisme* op Curaçao is volledig in het slop geraakt. Bedroeg het aantal toeristen in 1980 nog 184.700, in 1985 was dit cijfer al teruggelopen tot 116.300. Het aantal Amerikaanse toeristen schommelt zo rond de 25.000 per jaar. De slechte staat van de allemaal in overheidshanden gevallen hotels, de service en het prijsniveau zijn hieraan debet. De bezettingsgraden van de hotels zijn tot 50% gedaald. In 1983 en 1984 was de toeristenbalans voor Curaçao zelfs negatief. Het aantal bezoeken van cruiseboten liep tussen 1980 en 1985 terug van 253 tot 162.

Door een bijna verdubbeling van haar deviezeninkomsten sinds 1981 is de *financiële-offshoresector* de grootste deviezen genererende sector van de Antillen geworden. De offshoresector bestaat voornamelijk uit beleggings-, patenthoudsters- en financieringsmaatschappijen, die door buitenlanders zijn opgericht om via deze nv's gebruik te kunnen maken van de belastingverdragen die de Antillen onder andere met VS en Nederland hebben. Op de Antillen vallen deze maatschappijen onder lage belastingtarieven. Door de grote omvang van de leningen zijn de belastingopbrengsten echter gigantisch. In 1985 werd Naf. 358 mln. aan belasting betaald en Naf. 217 mln. aan de beherende trustkantoren overgemaakt. De toekomstverwachtingen van de offshore zijn evenwel somber. Halverwege 1984 heeft de Amerikaanse regering maatregelen genomen, waardoor Amerikaanse ondernemingen minder via de Antillen opereren. Na de herziening van het belastingverdrag met Nederland en het nieuwe verdrag met de VS zal de omvang van de offshore-sector op Curaçao sterk afnemen. De gevolgen voor de overheidsfinanciën zijn desastreus.

De inkomsten van de Curaçaose overheid namen van 1980 tot 1984 namelijk met 63% toe, voornamelijk als gevolg van de toename van de offshore-winstbelasting. Door de maatregelen van de Amerikaanse regering zullen de belastinginkomsten uit de offshore vanaf 1987 echter sterk gaan dalen tot ongeveer Naf. 100 mln. in 1990. Hier komt de ingezette daling van de loonbelasting bij, terwijl de raffinaderij geen winstbelasting meer afdraagt. De overheid staat dus een daling van inkomsten ten opzichte van 1984 van minimaal Naf. 275 mln. te wachten. De uitgaven van Curaçao stegen nog harder dan de inkomsten, zodat 1984 zelfs een tekort van Naf. 30 mln. opleverde. Ook hier stegen de personeelskosten hard als gevolg van een ondanks de personeelsstap zich sterk uitbreidend ambtenarenappa-

3) *Bedrijvenenquête 1985*. Interdepartementale Werkgroep, Willemstad, bijlage 4.

Tabel 3. Deviezeninkomsten toerisme, in Naf. mln.

	1981	1982	1983	1984	1985
Curaçao en Bonaire	295	253	149	128	134
St. Maarten	210	214	223	234	230
Aruba	280	292	205	212	227
Nederlandse Antillen	786	759	577	575	591

Bron: Bank van de Nederlandse Antillen.

raat. Ook de subsidies aan overheidsbedrijven zoals het waterbedrijf, de hotels en de C.D.M. namen sterk toe. Daarnaast stegen de bijstandsuitgaven en de kosten wegens gratis medische verzorging sterk.

St. Maarten, Saba en St. Eustatius

Zo slecht als het economisch gezien op Curaçao gaat, zo goed lijkt het te gaan op St. Maarten. Van werkloosheid is geen sprake. Eerder lijkt de arbeidsmarkt dusdanig gespannen dat duizenden (al dan niet legaal) van buiten het eiland hier werk hebben gevonden. Op het eiland heerst buiten een opkomende kleine offshore-sector de monocultuur van het toerisme: baaien met mooie stranden en vele casino's met hotels. Het aantal toeristen nam van 1981 tot 1985 van 190.500 tot 356.500 toe. Het aantal bezoeken van cruiseschepen steeg met 100 tot bijna 250 per jaar. Tot 1982 moest St. Maarten nog regelmatig financieel door de centrale overheid worden gesteund. De eilandelijke overheid voerde en voert bewust een krachteloos beleid waardoor de opbrengsten van de belastinginning gering zijn. Door de explosie van het toerisme hoeft het eiland nauwelijks meer een beroep te doen op de centrale overheid. Relatief weinig projecten op St. Maarten worden met Nederlands ontwikkelingsgeld uitgevoerd. Met steun van de EG werd een nieuw vliegveld aangelegd.

De eilanden St. Eustatius en Saba, waar elk ongeveer 1.000 mensen wonen, zijn juist voor een groot deel afhankelijk van de werkgelegenheid die door de ontwikkelingsprojecten in de vorm van vooral huizen- en wegenbouw wordt gegenereerd. Beide eilanden hebben een bescheiden toeristische sector, die vooral afhankelijk is van dagrecreanten van St. Maarten. Op St. Eustatius is daarnaast zoals vermeld een olie-overslagbedrijf gevestigd.

Aruba

Exxon sloot haar grote *Lago raffinerij* in maart 1985 definitief. Daarmee daalde de nationale produktie van Aruba met een derde, steeg de werkloosheid tot boven de 30%, en

werden de overheidsinkomsten gehalveerd. Het IMF raadde hierop aan de enige overgebleven sector van belang, de *toeristische sector*, zo veel mogelijk uit te bouwen. Daartoe zou het aantal hotelkamers binnen vijf jaar verdubbeld dienen te worden. Cijfers tonen aan dat het toerisme op Aruba de laatste jaren inderdaad gegroeid is. Kwamen er in 1980 nog 188.900 toeristen, in 1985 waren dit er al 206.700. De grote reclame-activiteiten gericht op de VS bleken een goede keus: 110.800 Amerikaanse toeristen in 1980 tegen 152.100 in 1985. Tevens deed zich in 1985 een spectaculaire toename voor van het aantal bezoeken van cruiseschepen: 106 tegen 51 in 1984. Dat de deviezeninkomsten van de toeristische sector toch afnamen is het gevolg van de Venezolaanse crisis. Ook op Aruba bleven na begin 1983 de Venezolaanse toeristen weg. Het verlies aan deviezeninkomsten was aanzienlijk.

Ook de *handelssector* op Aruba heeft sterk te lijden van de bolivarcrisis. Door het wegvallen van het koop-toerisme daalden de handelsdeviezeninkomsten in 1983 met Naf. 70 mln. tot Naf. 54 mln. In 1985 werd alweer voor Naf. 96 mln. aan buitenlanders verkocht.

De gewenste groei in de *havensector* bleef uit, ondanks de aanleg van een containerhaven, waaraan Naf. 50 mln. ontwikkelingsgeld is besteed. Waarschijnlijk als gevolg van de zuidamerikaanse schulden crisis en de gegroeide achterstand op de gevestigde achterstand op de gevestigde haven van Curaçao. De containerkraan wordt eens per week in bedrijf gesteld, vooral om roestvorming tegen te gaan.

Zoals tabel 2 laat zien verdubbelen de inkomsten van de Arubaanse overheid tussen 1980 en 1982. Dit was het gevolg van zeer hoge belastingafdrachten van de Lago. Ook hier pasten de overheidsuitgaven zich echter bliksemsnel aan aan de (tijdelijk) hoge inkomsten, door stijgende personeelsuitgaven en subsidies. Toen de oliewinstbelasting in 1984 Naf. 81 mln. lager uitviel dan het jaar daarvoor, viel er gelijk een gat van Naf. 71 mln. in de begroting. In 1985 resulteerde een tekort van dezelfde orde van grootte. Hierop was Nederland bij uitzondering bereid begrotingshulp te verlenen in de vorm van een lening van f. 100 mln. op voorwaarde dat Aruba zich zou houden aan het IMF-recept van korting op ambtelijke lonen met 15%, reductie van subsi-

dies en verhoging van de (belasting)tarieven. Hierdoor moet een sluitende begroting in 1988 bereikt worden.

Sinds begin 1986 is Aruba, met haar 60.000 inwoners, een land binnen het koninkrijk, gelijkwaardig aan de Antillen van vijf en Nederland. Het kan nu zijn eigen handelspolitiek voeren. Er werd een eigen Arubaanse munt geïntroduceerd, de Florin, die dezelfde koersverhouding met de dollar heeft als de Antilliaanse gulden. Met de instelling van de Arubaanse 'status aparte' leek een einde te komen aan een verlamme discussie in de West over staatkundige aangelegenheden, waardoor het nodige economische saneringsbeleid te weinig aandacht kreeg op de Benedenwindse eilanden. Leek te komen, want inmiddels zijn de twisten tussen Aruba en Curaçao weer hoog opgelopen, met nu als inzet het luchtvaartbeleid 4). Aruba wenst in verband met de ontwikkeling van zijn toerisme de handen vrij te hebben met het verlenen van landingsrechten aan luchtvaartmaatschappijen. Dit gaat ten koste van de ALM, waar Aruba sinds begin 1986 geen belangen meer in heeft. Tevens wil Aruba zo weinig mogelijk marktbescherming verlenen, noch aan Arubaanse, noch aan op Curaçao vervaardigde produkten.

Nederland en de West

De jaren na 1982 hebben op de Antillen, en dan met name de Benedenwindse eilanden, een zware economische terugval te zien gegeven. De reeds hoge werkloosheid liep op tot bijna 30%. Buitenlandse particuliere investeerders trokken zich terug uit onder andere de haven-, olie- en toeristensector, waardoor de overheden zich genoodzaakt zagen als aandeelhouder/subsidiar de werkgelegenheid in stand te proberen te houden. De overheden werden hiertoe in staat gesteld door omvangrijke tijdelijke inkomsten en monetaire financiering. De Arubaanse overheid maakte als eerste een einde aan deze onhoudbare subsidiepolitiek. De overheidshotels werden te koop aangeboden, met als resultaat dat zij weer een particulier meerderheidsbelang kregen. Daarnaast ontwikkelen buitenlandse investeerders plannen tot het opzetten van toeristische projecten op Aruba.

Curaçao en de centrale overheid (van de vijf eilanden) lijken echter voort te willen gaan op de ingeslagen weg van subsidiëring. De in de komende jaren sterk afnemende overheidsinkomsten zullen evenwel voortgaande subsidiëring onmogelijk maken. Monetair financieren kan enig soelaas bieden. Dit leidt echter tot het slinken van de deviezenvoorraad, waardoor een Surinaamse situatie zal ontstaan. Er

4) In de Troonrede werd erop gewezen dat de drie landen van het Koninkrijk elkaar dienen te helpen en bij te staan.

zullen op een gegeven moment geen deviezen meer zijn om importen te betalen.

De Antilliaanse regering heeft halverwege 1986 geprobeerd de economie weer nieuw leven in te blazen. Op Curaçao en Bonaire werd een invoerverbod ingesteld op alle produkten die op deze eilanden zelf geproduceerd (kunnen) worden, in de hoop werkgelegenheid te creëren en deviezen te besparen. Hiermee wordt echter voorbijgegaan aan het feit dat waar praktisch geen natuurlijke hulpbronnen aanwezig zijn alle grondstoffen, halfabrikaten en dergelijke moeten worden geïmporteerd. Tevens werkt een zo extreme vorm van marktbescherming op kleine markten monopolie- en kartelvorming in de hand. Dit gaat ten koste van de consument. Ook zal dit beleid van de toch al enorme bureaucratie verder vergroten. De maatregelen gelden niet voor de Bovenwindse eilanden. Daarmee wordt het verschil in de economische ontwikkeling onderstreept: Curaçao en Bonaire krijgen een steeds geslotener, dirigistisch economie, St. Maarten (en Aruba) steeds vrijere economieën.

Bepalend voor de welvaart van de eilanden zal het toerisme zijn. St. Maarten floreert economisch gezien door een welvarende toeristische sector, en Aruba probeert het verlies van de Lago te compenseren door zoveel mogelijk de (Amerikaanse) toeristenkaart te spelen. Curaçao lijkt echter steeds minder interesse in internationaal gerichte activiteiten te krijgen. De gouden tijden van de haven- en oliesector zijn door de Zuidamerikaanse schulden crisis en de ongewisheid op de oliemarkt voorbij, evenals de winstbelastingsperiode van de offshore. De enige optie lijkt dan ook te zijn een arbeid-sintensieve toeristische sector in particuliere handen te stimuleren om arbeidsplaatsen en de nodige deviezen te genereren. Het (volledig) inzetten van de Nederlandse ontwikkelingshulp om dit doel te bereiken kan hierbij een krachtig hulpmiddel zijn. Via politiek ongebonden ontwikkelingsmaatschappijen zouden met de Nederlandse ontwikkelingshulp particuliere investeerders kunnen worden ondersteund, die een meerderheidsbelang in een toeristisch project willen nemen. Middelen die voorheen aan woning-

bouw, containerhavens en bibliotheken werden besteed, kunnen hierbij worden ingezet.

Daarnaast is Nederland, na Aruba nu ook door de eilanden van de Antillen van vijf gevraagd om begrotingssteun. In het regeerakkoord van het kabinet Lubbers-II staat hierover opgenomen: „De financiële autonomie van beide landen moet uitgangspunt blijven. Eventuele begrotingshulp kan alleen verleend worden indien een concreet saneringsplan is geaccepteerd met een tijdelijk en beperkte bijdrage van Nederland”.

Door de zekerheid dat Nederland de kapitaalswerken financierde konden de Antilliaanse overheden met hun tijdelijke hoge inkomsten de overconsumptie in stand houden. Met het wegvallen van deze extra inkomsten zal een hard saneringsproces zowel in de collectieve als in de semi-particuliere sector in de West onvermijdelijk zijn. Nederland moet hier zwaar aan tillen.

Edo Haan

De auteur was voorheen stafmedewerker bij de Bank van de Nederlandse Antillen. Het artikel is op persoonlijke titel geschreven.